

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 229-240.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.05.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

FATİH BOSTANCI*

ÖZ

Çingiz Han Moğol kabilelerini bileştirip devletini tesis ettikten sonra hanlığının on dördüncü yılında Batı Seferlerini başlattı. Bu seferler oğlu Cuci Han'ın kumandasında Cebe ve Sübütey Noyanların yardımlarıyla Moğol Devleti'nin Kuzey Batısı'na yapıldı. Seferler başarıyla tamamlanmış bunun sonucunda Azerbaycan topraklarını da içine alan batı toprakları Cuci Han'a bırakıldı. Çingiz Han'dan önce ölen Cuci Han'ın topraklarına oğlu Batu Han ve kendisinden sonra gelenler sahip çıktılar. Çingiz Han'ın ölümünden sonra Moğol Devleti'nin başına geçen Ögedey Han zamanında İkinci Batı Seferleri başlatıldı. Bu seferler yine Cuci Ulusu'nun komutasında gerçekleşti. Bu kez Moğol ordularının başında Batu Han ve yanında Cebe ve Sübütey Noyan yer aldı. İkinci Batı Seferleri neticesinde büyük bir alana yayılan Moğol Devleti, Rusya topraklarının büyük bir kısmını da ele geçirdi. Batu Han bu sefer sonucunda dedesi Çingiz Han hayatta iken kendisinden elde etmiş olduğu *Altın Busagalı Ak-Orda*'nın temellerini Rusya topraklarında bulunan bugünkü Aktübe bölgesinde Saray adını verdiği şehirle attı. Bu devlete Altın Orda denildi. Çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılan bu devlet birçok defa Cuci Ulusu şeklinde anılırken, bazen de başında bulunan hükümdarın adıyla anıldı. Batu Han Saray şehrini ilk kurduğu zaman Büyük Moğol Devleti'nin Kara-Kurum'daki Ordası'na benzer bir yapıda kurdu. Şehirleşme adına önemli teşebbüsleri olan Batu Han'dan sonra gelişim ve genişlemeye önem veren kardeşi Berke Han hükümdar oldu. Çeşitli zanaat ve sanat faaliyetlerinin yanında ticari hayatın da canlanması konusunda Altın Orda şehirlerinde önemli gelişmeler meydana geldi. Altın Orda şehirleri, bozkır kültürünün etkilerini üzerinde barındırdığı gibi, diğer taraftan burada yerleşik olan Bulgar medeniyetinin de şehirleşme kültüründen önemli derecede etkilendi. Nitekim ilk Moğol seferlerinde Bulgarlar ortadan kaldırılmasına rağmen şehirleşme ve kültürel faaliyetleri önemli ölçüde varlığını korudu. Şehirleşme yapısını kuruluşunun ilk yıllarında Büyük Moğol Hanlığı'nın bir benzeri şeklinde sürdüren Altın Orda Devleti, Kuzey topraklarında Doğu-Batı ticaretinin kesişim noktasında olduğundan dolayı gelişimini bu minvalde sürdürdü. İçinde Doğu ülkelerinden zengin Harezmi ve Gürgenç gibi medeniyeti yüksek şehirlerin emarelerini barındırdığı gibi, bu bölgelerde daha önceden yerleşik olan Bulgar ve Kıpçak halklarının mimari ve şehir yerleşiminden de etkilendi. Moğolların, merkez şubesinin kuzey topraklarında egemenlik süren Altın Orda Devleti'nin şehirleşmeye verdiği önemle de çağdaşı olan devletlerden geri kalmadığı açıkça görülmektedir. Bozkır hayatını yaşayan topluluklar, yerleşik yaşama geçtiklerinde dahi göçebe yaşam koşullarını da sürdürmekteydiler. Nitekim yaylak ve kışlaklar onların tek bir merkezde yaşamadıklarını göstermektedir. Moğolların tahripkâr faaliyetlerini konu alan birçok kaynak olmasına karşın, onların yerleşik medeniyetlerle bir bütünlük arz etmeleri sonucunda yerleşik hayata katkıları da göz ardı edilmemelidir. Bu çalışmada XIII. yüzyılda kurulmuş olan Altın Orda Devleti'nin kentleri hakkında bilgi verilecektir. Özelde Berke Han döneminde Saray şehrinin yapısı ve şehirdeki sosyo-kültürel yaşam incelenecektir. Bu çalışmada Altın Orda Devleti'nin bozkır kültüründen yerleşik hayata geçişlerinin ilk emareleri olan şehirleşme hakkında bilgi verilecektir. Özelde Berke Han döneminde Saray şehrinin yapısı ve şehirdeki sosyo-kültürel yaşam incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Altın Orda Devleti, Saray Şehri, Kent

THE FIRST TRACES OF SETTLED LIFE IN THE GOLDEN HORDE STATE: THE CITY OF THE SARAI

ABSTRACT

After Genghis Khan united the Mongol tribes and established his state, he started the Western Expeditions in the fourth year of his khanate. These expeditions were carried out to the North West of the Mongol Khanate with the help of Cebe and Subetei Noyans under the commander of his son Cuci Khan. The expeditions were

* Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: bostanci.fatih@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3432-0320

completed successfully and as a result, the western lands, including the Azerbaijan lands, were left to Cuci Khan. His son Batu Khan and those who came after him took care of the lands of Cuci Khan, who died before Genghis Khan. After the death of Genghis Khan, the Second Western Expeditions were initiated during the time of Ogetei Han, who took over the Mongol Khanate. These expeditions took place under the commander of Cuci Nation. This time, Batu Khan was at the head of the Mongol armies, and Cebe and Subetei Noyan were next to him. The Mongolian Khanate, which spread over a large area as a result of the second Western expeditions, captured a large part of Russia. As a result of this expedition, Batu Khan laid the foundations of the Golden Busaşan Ak-Horde, which he obtained from him while his ancestor Genghis Khan was alive, with the city he called Sarai in today's Aqtube region in Russia. This state was called the Golden Horde. This state, which is referred to by different names in various sources, was referred to many times as the Cuci Nation, sometimes with the name of the ruler who led it. When Batu Khan founded the city of Sarai for the first time, he established a structure similar to the Horde of Great Mongolian Khanate in Qaraqorum. After Batu Khan, who made important attempts for urbanization, his brother Berke Khan, who gave importance to development and expansion, became the ruler. The cities of the Golden Horde were significantly influenced by both the influence of the steppe culture and the urbanization culture of the Bulgarian civilization settled here. As a matter of fact, although Bulgarians were eliminated in the first Mongolian expeditions, urbanization and cultural activities continued to exist significantly. The Golden Horde, which continued its urbanization structure in the form of the Great Mongol Khanate in the first years of its establishment, continued to differentiate at the intersection of East-West trade in the Northern territories. It contained signs of high civilization cities such as Khwarazm and Gurgenc from the Eastern countries, and was also influenced by the architectural and urban settlements of the Bulgarian and Kipchak peoples who previously settled in these regions. It is clearly seen that the Mongols did not lag behind their contemporary states with the importance given to urbanization by the Golden Horde State, which dominated the northern lands of its central branch. Communities living the steppe life also maintained their nomadic living conditions even when they settled down. As a matter of fact, highlands and winter quarters show that they do not live in a single center. Although there are many sources on the destructive activities of the Mongols, their contribution to the settled life as a result of their integrity with the settled civilizations should not be ignored. In this study, information will be given about urbanization, which are the first signs of the Golden Horde State's transition from steppe culture to settled life. In particular, the structure of the city of Sarai and the socio-cultural life in the city during the Berke Khan period will be examined.

Keywords: Mongols, Golden Horde State, Sarai City, City.

GİRİŞ

Farsça şehir kelimesi çoğunluğu, ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerin bir arada bulunduğu büyük ve düzenli yaşam alanlarını ifade etmektedir. Türkçede XI. yüzyıldan itibaren halk dilinde “şar” biçiminde telaffuz edilen şehir, Soğd dilinde “kent” ile “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen “balk” kelimeleri kullanılmıştır.¹ Şehir aynı zamanda Moğolca “Orda, çadır, otağ” anlamına gelmektedir.² Moğollar Çinggis Han bünyesinde inkişaflarını tamamlayınca bozkır hayatını terk etmeden yerleşik hayata geçmişlerdi. Özelde Uygur kökenli toplulukları genelde ise Türk unsurlarını uhdesine alan Çinggis Han, stepler üzerinde medeniyet inşasını mühim derecede yükseltmiştir. Türk kökenli kabilelerin birçoğu, devletini kısa zamanda bir imparatorluk hâline getiren Çinggis Han'a bağlandı. Kalabalık bir nüfusa sahip olan Kıpçak ve Kırgız kabileleri Moğol Devleti'nin imparatorluk hâlini almasında önemli rol oynadılar. Uygurlar, Moğol İmparatorluğu bünyesinde kültürel anlamındaki etkileri ile imparatorluğun merkezinde ve doğu kısımlarında kültürlerini oldukça hissettirmişlerdir.³

Çinggis Han'ın ölümünden önce imparatorluğun dört temel direği olan evlatları arasında ülke pay edildi. Bu paydan en büyük oğlu Cuci Han ülkenin batı topraklarına sahip oldu. Fakat Cuci Han'ın erken ölümü nedeniyle Çinggis Han tarafından torunu Batu Han'a bu topraklar tevdi edildi. Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak topraklarına sahip olmasıyla birlikte Moğol Büyük Hanlığı'ndan bağımsız olarak bugünkü Rusya toprakları üzerinde Altın Orda Devleti kuruldu.⁴ Batu Han'ın “Ak Otağı'nın” üst kısmının yıldızlı olmasından dolayı bu

¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2010, s. 441

² Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 538.

³ Ahmet Taşağıl, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizöğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 12.

⁴ Altın Orda Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, not-çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003; İlyas Kemalöğlu, *Altın Orda ve Rusya “Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemalöğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976; Berthold Spuler, *Zolotoya Ordı-Mongoliy v Russiy, 1223-1502 gg*, Institut İstoriy İm. Ş. Marjani AN RT, Kazan 2016.

devlete “*Altın Orda veya Ak Orda*” denmiştir.⁵ Papa Innocentius tarafından görevlendirilen Plano Carpini 1245 tarihinde Deşt-i Kıpçak bölgesinden geçtiğinde bozkırlarda yaşayan Türk ve Moğol halklarını anlatırken, onların; “*at, deve, sığır ve koyun sürülerine*” sahip olduklarını ve belki de hayvan bakımından dünyanın en zengin insanları olduklarını söylemektedir.⁶ Fransa Kralı Ludwing’in emriyle Batu Han’ın oğlu Sartak Han’a yazılan mektubu iletmek üzere seyahate çıkan ve 1253 tarihinde Deşt-i Kıpçak bölgesini güzergâhı olarak kullanan Rubruck, bozkırda yaşayanların hayatı hakkında hayvancılık, avcılık, bazı bölgelerde tarım ile iştigal olduklarını naklederek buradaki ahalinin çadırlarda oturduklarını zikreder.⁷ Bozkır halkı ister sefere çıksın, ister göç etsin çadırları muhakkak surette beraberlerinde götürürlerdi.⁸ Deşt-i Kıpçak ülkesi, karakter itibarıyla, sekencesini step hayatına sevk eden bölgelerin yanında, bazı bölgeleri de kadim iskân sahalarını ihtiva etmekle bünyesinde her iki hayat tarzını barındırmaktaydı.⁹ Moğolların batı seferleri sonucunda umumiyetle buralara gelen Moğol ve Türkler, çadır şehirler kurarak bu bölgelerde ikamet ederlerdi. Bu çadır şehirlerin kurulduğu yerler, sonradan yerlerini tuğla ve çeşitli malzemelerden inşa edilen evler aldı. Şehir inşasında bölge halkının umumiyetle İslam dinine bağlı olması buradaki mimarinin de Türk-İslam mimarisıyla donatıldığını göstermektedir.¹⁰

1.1. Saray Şehrinin Kuruluşu ve Muhtevası

Başkent Saray, Çinggis Han’ın torunu Batu Han tarafından II. Kıpçak Seferi dönüşünde İtil (Volga) Nehri’nin sol yakasındaki bir ovada kuruldu. Cüveynî’ye göre; Batu Han, çok hoşuna giden ve birçok vakitler otağını kurup oturduğu İtil bölgesindeki bir alana Saray adında bir şehir meydana getirdi.¹¹ Batu Han, devlet yönetimini kolaylaştırmak için İtil Nehri civarında başkent Kara-Kurum’a benzeyen Saray adında bir şehir yaptırdı ve burayı başkent ilan etti.¹² Burası kısa bir zamanda Bulgar ve İtil kentlerinin cazibesini uhdesine aldığı gibi, aynı zamanda Avrupa’nın doğusunda, Hazar ve Aral civarları ile Sibir’in batısındaki en mühim yönetim ve ticaret konumu haline geldi.¹³ Saray, mevkii olarak Cuci Ordası’nın ortasında bulunması ve ticaret yolları üzerinde olması ile kısa sürede adından söz ettirmesine sebep oldu.¹⁴ Henüz kuruluşunu yeni tamamlayan bu kent Altın Orda Devleti’nin coğrafi olarak merkezinde olması ve Kırım, Bulgar ve Harezmi kentlerinin ticari güzergâhların yolu üzerinde olması münasebetiyle kısa zaman içerisinde gelişerek bölgenin en önemli merkezi haline geldi. Saray başkentinin Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus Knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa’dan gelen tüccarların ortak paydada buluştukları önemli bir konumda olması buranın büyük bir ticari merkezi olmasını da sağladı. Çeşitli kaynaklarda devletin kurucusu Batu Han’a nispeten “*Saray-Batu*” diye zikredilen şehir, aynı zamanda “*Saray-Berke*” ve “*Saray-ı Cedit*” olarak da anılmıştır.¹⁵ Bu husus Saray şehriyle ilgili zıt görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira “*Saray-Batu*” ile “*Saray-Berke*”nin aynı kentler olduğunu; “*Saray-ı Cedit*”in ise yeni kurulmuş bir kent olarak Özbek Han zamanında kurulduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Yine “*Saray-Berke*”nin “*Saray-ı Cedit*” olduğu görüşünü kabul edenler de bulunmaktadır.¹⁷ Fakat “*Saray-Batu*”nun zamanla “*Saray-Berke*” adını almış olma ihtimali ve/veya aynı bölge üzerinde kurulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Zira bölgenin tam bir kent görünümü alması Berke Han zamanına tesadüf etmektedir. Sahih olarak hemfikir olunan görüş ise gerek “*Saray-Batu*”nun gerekse “*Saray-Berke*” ve “*Saray-ı Cedit*”in Altın Orda Devleti’nin başkenti olmasıdır.¹⁸ Vernadsky, Berke Han’ın, Batu Han’ın kurduğu Saray adındaki eski şehre ilaveten yine Saray denilen yeni bir şehir inşa ettiğini ifade etmektedir. Şehir Yukarı Aktübe (Aktepe) bölgesinin doğu yakasında bulunmaktadır.¹⁹ Saray şehri dönemin müelliflerine göre farklı isimlendirmeler ile zikredilmiştir. Bunun sebebi, bu dönemde devletlerin birbirleri ile olan siyasi ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Nitekim Batu Han döneminde İran’daki İlhânlılar ile ilişkiler dostane bir şekilde yürütüldüğünden İranlı tarihçiler Saray şehrini genellikle “*Saray-Batu*” olarak zikretmişlerdir. Berke Han döneminde ise söz konusu siyasi ilişkiler bozulmuş uzun yıllar devam eden savaşlar yaşanmıştır. Bunun neticesinde İslam hukukçuları ve din adamları Berke Han’ın

⁵ Altın Orda Devleti’nin adı üzerine bkz. İlyas Kemalolu, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, 2002, s. 115-120.

⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 44.

⁷ Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Han’na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 45-54.

⁸ Kafalı, *age*, s. 139.

⁹ Kafalı, *age*, s. 140.

¹⁰ Nadir Devlet, “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih*, C. 9, Çağ, İstanbul 1992, s. 172-173.

¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihânguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 245; Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb’ü’s-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 91.

¹² Fahreddin, *age*, s. 39; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 82.

¹³ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 135-136.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 124.

¹⁵ Bir diğer görüşe göre Saray-ı Cedit ya da Yeni Saray şehri Özbek Han zamanında 1320’lerde yeni kurulan bir diğer kenttir. Saray Batu, bu yeni kentin kuruluşuyla önemini yitirmiştir. Özcan, *age*, s. 136.

¹⁶ G. A. Federov Davidov, *Obşestvennyy Story Zolotoy Ordı*, İzdatelystvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973, s.79; Yakubovskiy, *age*, s. 84-85.

¹⁷ F. V. Ballod, *Stary i Noviy Saray, Stolitsi Zolotoy Ordı*, Kazan 1923, s. 3.

¹⁸ İlyas Kamalov, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 121-122.

¹⁹ Vernadsky, *age*, s. 191; Kafalı, *age*, s. 143.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

hem ilk Müslüman Altın Orda hanı olması hem de ülkesinde pek çok dini yapı inşa etmesi nedeniyle şehrin adını Berke Han ile ilişkilendirerek kullanmışlardır.²⁰

Başkent Saray, adını şehrin merkezinde bulunan hanların oturduğu “*Altun-Taş*” isimli saraydan almaktadır.²¹ Saray şehrinin adını ilk defa buraya gelen William Rubruck zikretmektedir. Rubruck’a göre; burası Batu Han tarafından Volga kenarında yeni kurulan bir yerleşim yeri olup adını buradaki saraydan almaktadır.²² Rubruck, Batu Han’ın hayatının son senelerinde Volga Nehri’nin sol sahilinde oturduğunu, yaz aylarında bu nehir boyunca doğuya doğru çıkıp kışın da nehrin munsabında yerleştiğini ve burada bu kış mevsimlerinden birinde Aktübe üzerinde Saray şehrini kurduğunu ifade etmektedir.²³ Altın Orda Devleti’nde sadece Saray şehri dönemin önde gelen şehirlerinden biri değildi. Bu şehrin yanında Bulgar²⁴, Ükek²⁵, Gülistan²⁶, Hacitarhan²⁷, Akkerman²⁸, Eski Orhey (Yeni Şehir)²⁹, Kırım³⁰, Kırk-yer (Çufut-Kale)³¹, Kefe³² ve daha pek çok şehir bulunmaktaydı.³³

Saray şehrinin konumu ile ilgili olarak, İtil Nehri’nden ayrılan Aktübe bölgesinin kenarında iki şehir harabesi kabul edilmektedir. Her iki harabe yerinden hangisinin Altın Orda Devleti’nin başkenti olduğu, ne zaman harabe haline geldiği ve bir veya iki Saray şehrinin mi kurulduğu meselesi 18. yüzyıldan beri en çok tartışılan konulardandır.³⁴ Ancak Fuat Köprülü, şehrin yeri ile ilgili Yakubovskiy’in diğer müelliflere göre daha doğru bir neticeye vardığını ifade ederek, “*Saray-Batu*”nun Ejderhan’da (Selitrennoye), “*Saray-Berke*”nin ise şimdiki Stalingrad bölgesinde İtil Nehri’nin bir kolu üzerinde, bugünkü Tzarev şehrinin bulunduğu bölgede olduğunu belirtmektedir.³⁵

el-Ömerî, Saray şehri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“*Saray şehrini Bereke Han, Turan (İtil) Nehri sahilinde kurdurdu. Şehir, çevresinde sur bulunmayan çorak bir arazidedir. Han’ın sarayı oldukça büyüktür ve tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunur. Sarayın çevresi beylerin oturması için yapılmış hisarlarla çevrilidir. Bu saray onların kışın yaşadıkları yerdir. Nehir, Nil’den üç misli veya biraz daha büyüktür. Saray şehri, pazarları, hamamları ve önemli binaları olan büyük bir şehirdir. Şehirde dışarıdan getirilmiş pek çok köle vardır. Şehir ortasında nehirden açılan bir kanalla oluşturulmuş bir göl vardır. Şehir halkı su ihtiyacını bu gölden karşılar. İçme suyunu ise arabalarla taşınan seramik küplerle nehirden getirip parayla satarlar*”.³⁶

²⁰ Ekrem Kalan, “Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği”, *Gazi Eğitim*, s. 452.

²¹ İlyas Kemalöglü, “Altın Orda Devleti” *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 284.

²² Rubruck, *age*, s. 179; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 140.

²³ V.V. Barthold, “Batu Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 353.

²⁴ Volga Bulgarlarının başkenti olup Moğol istilası ile şehir tahrip edilmiştir. Daha sonra Altın Orda Devleti tarafından şehir düzenlenip önemli kentlerinden biri haline gelmiştir; Ebu’l Fida, *Ebu’l Fida Coğrafyası (Takvim’ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 192-193.

²⁵ Moğollar tarafından 13. yüzyılın ortalarında kurulmuş olup, kalıntıları İtil Nehri’nin sağ kıyısındaki Saratov şehri yakınlarındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uli Schamiloğlu, “Altın Orda’daki Kent Merkezlerinin Gelişimi ve Ükek Şehri”, çev. Umut Yolsever, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2/3, 2020, s. 209-226.

²⁶ 14. yüzyıl ortalarında Aktübe Nehri’nin sol kıyısında, Saray el-Cedid şehri yakınlarında kurulmuştur; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

²⁷ İtil Nehri’nin sağ kıyısında bugünkü Astrahan şehri yakınlarında 13. yüzyılda kurulmuştur; Fatih Ünal, “Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 38, Erzurum 2008, s. 227-252.

²⁸ 14. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Dnyester Limanı’nın sağ tarafında yer almaktadır; Mustafa L. Bilge, “Akkıman”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 269-270.

²⁹ 14. yüzyıl başlarında kurulan şehrin kalıntıları Moldova’daki Orgeyev bölgesinde yer almaktadır; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

³⁰ 13. yüzyıl ortalarında kurulan şehrin kalıntıları Eski Kırım şehri civarındadır. Cenevizliler bu şehri Solhat olarak adlandırmışlardır; DİA, “Kırım”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 447-450.

³¹ 13. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan şehrin kalıntıları Kırım Yarımadasındaki Bahçesaray şehri yakınlarındadır; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

³² 13. yüzyıl ortalarında kurulan şehir bugün Feodosiya adıyla bilinmekte olup, devrin en önemli ticaret şehirlerinden birisi idi; Yücel Öztürk, “Kefe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 182-184.

³³ Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, 450; Akdes Nimet Kurat bu şehirlere ilaveten Altın Orda Devleti’ne ait şimdiki kadar yirmi beş şehir tespit edildiğini ifade etmektedir. Bu şehirler: Azak, Batçin, Bakü, Büler, Derbend, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmudabad, Muhsı, Ordu, Ordu-Cedid, Tebriz, Sabran, Şamaha şehirleridir. Kurat, *age*, s. 133.

³⁴ V.V. Barthold, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 206-207.

³⁵ Fuat Köprülü, “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995 s. 424; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2001, s. 363.

³⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ıbsâr fi Memâlikü’l-ımsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 128.

el-Ömerî bu bilgileri, Saray şehrini gören kişilerin aktardıkları gözlemlere göre nakletmiştir. Zira kendisi Saray şehrini ziyaret etmemişti. Şehir surlarının bulunmaması konusunda arkeologlara göre; ülkenin dört bir yanında yeni kurulan şehirlerde herhangi bir savunma duvarı veya sur bulunmamaktadır. Nitekim Moğollar şehirleri surların değil, ülkenin kendisinin koruduğunu düşünmektedir.³⁷ Berke Han erken dönemlerde İslam dinine bağlandı.³⁸ Müslüman bir hükümdar olarak İslam ülkeleri ile diplomatik ilişkilerini sağlam temeller üzerine atmasıyla şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam vb. yapılar inşa ettirdi. İslam mimari sanatının etkisiyle Saray şehri aynı zamanda ilim merkezi haline geldi. Bu dönemde başkent Saray'da Rus Ortodoks kilise ve piskoposluğu da bulunmaktaydı.³⁹

Berke Han dönemi için muahhar bir kaynak olan İbn Arabşah'ın Acaibu'l Makdûr adlı eseri Saray şehri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Müellif İbn Arabşah, Saray şehrini bizzat gezdiği için onun vermiş olduğu bilgiler kıymete değerdir. Nitekim İbn Arabşah Saray şehri hakkında şunları söylemektedir: “*Deşt-i Kıpçak'ın başkenti Saray şehridir. İslami mimari tarzına göre kurulmuştur ve zevkli bir yapılanması vardır. Sultan Bereke, İslam'ı kabul ettikten sonra bu şehri kurdurdu. Onu kendisine Daru's-Saltana (başkent) olarak seçti. Bozkır halklarını İslam dinini kabule teşvik edip, onlara kol kanat verdi. Böylece bozkır hayır ve bereket diyarı haline geldi ve daha önce Deşt-i Kıpçak denilirken onun adına izafeten Deşt-i Bereke dediler*”.⁴⁰ Çoğu zaman özelde devletler ve genelde şehirler, dönemin başta olan hükümdarlarının adıyla anıldığı görülmektedir.⁴¹

Saray şehri hakkında gerek Arap müellifleri tarafından gerekse İranlı müellifler tarafından ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.⁴² Ebu'l-Fida'nın verdiği kayıtlara göre Saray şehrinin durumu ve konumu şu şekildedir:

“*Berke Han'ın ülkesinin başşehridir. Saray, büyük bir şehir olup kuzey ülkelerine hâkim Tatarların ülkesinin merkezidir. Şimdi oranın sahibi Özbek'tir. Saray, düz bir yerde Hazar Denizi'nin kuzeybatısında iki günlük mesafededir. Hazar Denizi onun güneydoğusundadır. Yakınında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru İtil Nehri akar ve Hazar Denizine dökülür. Saray şehri İtil Nehri'nin kuzeydoğu kıyısında olup Türk kölelerin satıldığı büyük bir limandır. Şehir yeni olup Çingiz Han'ın torunu Batu tarafından kurulmuştur. Yolculardan biri orada uzun günlerin on yedi saat olduğunu söyledi*”.⁴³

Ortaçağ dünyasının seyyahlarından olup Altın Orda Devleti'nin hüküm sürdüğü toprakları da gezmiş olan İbn Battûta, Saray şehri hakkında dönemindeki şehirlerin en güzeli, caddeleri geniş, halkına müreffeh bir ortam sunan güzel bir şehirdi demektedir. Aynı şekilde İbn Battûta:

“*Saray şehri, koca bir ovaya kuruludur. Şehir çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindedir. Kalabalık nüfusu caddeler ve sokakları tıklım tıklım dolmaktadır. Çarşıları şirin, yolları geniştir. Şehri gezmek, genişliğini anlamak için oranın kodamanlarıyla atlarımıza bindik. Sabahın erken saatlerinde yola koyulduğumuz hâlde öteki ucuna ancak öğleden sonra varabildik. Namazı orada kılp yemek yedik. Tekrar konak yerine döndüğümüzde neredeyse akşam oluyordu. Başka bir gün şehri enlemesine dolaştık. Gidiş gelişimiz tam yarım günümüzi almıştı. Şehir baştan aşağı binalarla donanmıştır. Evler arasında ne bostan var ne köhne yapılar. Gezimizde Cuma namazı kılınan on üç cami gördük. Bunlardan biri Şafi mezhebine mensup Müslümanlar içindi. Gezdiğimiz yerlerde Müslüman ve Hıristiyan halk kendi sınırları içinde yaşamaktaydı. Ancak çarşılarda Irak-ı Acem'den ve Irak-ı Arap'tan, Mısır'dan, Şam'dan ve diğer milletlerden olan halklar da bulunmaktaydı.*” Diyerek şehrin büyüklüğü ve gelişmişliğinden bahsetmektedir.⁴⁴

Moğol hükümdarları ordugâhlarını ekonomik koşullar ve nüfus açısından daima hareketli tutmuşlardır. Hükümdarların ve nüfusun geri kalanının mevsimlik göçlerinde kullanılan bu ordugâhların, Saray şehri için değilse de en azından daha sonra meydana getirilen Yeni Saray şehri gibi bazı sabit şehir merkezleri için bir proto-şehir modeli oluşturdukları görülmektedir. Nitekim Plano Carpini ve Rubrucklu William gibi Batu Han'ın ordugâhlarını ziyaret eden seyyahlar, genellikle bu ordugâhların gezici bir şehirden ibaret olduklarını düşünmüşlerdir.⁴⁵ Carpini, Batu Han'ın sarayından söz ederken, buranın bir şehirden çok çadır kentler olduğunu

³⁷ Ekrem Kalan, “XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları, *Avrasya Etüdüleri* 45/2015-1, *İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara 2014, s. 55.

³⁸ Enver Konukçu, “Berke Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

³⁹ Kamalov, *agm*, C. 36, s. 122.

⁴⁰ İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 136; İbn Arabşah Saray şehrinin büyüklüğü hakkında şunları zikretmektedir: “*Rivayete göre Saray şehri ayanlarından birinin kölesi kaçıp gitmiş. Ana yoldan uzak bir yerde bir dükkân açmış ve öteberi satıp maiyetini kazanmaya başlamış. Bu durum on yıl kadar devam etmiş ama efendisi bir kez olsun ona rastlamamış ve yüz yüze gelmemiş. Bu, Saray şehrinin büyüklüğünün ve nüfusunun kalabalık oluşunun delilidir.*” bkz. İbn Arabşah, *age*, s. 137.

⁴¹ Yakubovskiy, *age*, s. 30-31; Fahreddin, *age*, s. 189-190; İlyas Kemaloğlu “Altın Orda Devleti” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 99-100.

⁴² Yakubovskiy, *age*, s. 84.

⁴³ Ebu'l-Fida, *age*, s. 192.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 517-518; Mehmed Murad er-Remzi, *Telfik'ul Ahbar, ve Telhikü'l-Â'sâr fi Vakâyî-i Kazan, Bulgar ve Müluki't-Tatar*, tah. İbrahim Şemseddin, C. I, Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut H.1423, s. 406.

⁴⁵ Schamiloglu, *agm*, s. 210.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

ifade etmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Batu Han, Saray şehrini kurduktan sonra, Saray'ı ne kadar zaman kullandığı, hatta kullanıp kullanmadığını bilmek mümkün değildir. Nitekim Rubruck William'ın ifade ettiğine göre Batu Han, sabit şehirler kurmasına rağmen göçebe hayatı devam ettirmiştir.⁴⁷ Rubruck Batu Han'ın huzuruna çıkmadan önce ülkesine geldiği sırada:

“...Karargâhını gördüğümde sonsuz bir hayrete kapıldım. Çünkü sadece kendi şahsi yurtları bana, etrafında üç-dört millik banliyöler bulunan büyük bir şehir intibaini verdi. Herkes çadırını hangi istikamette, nereye çivileyeceğini bildiği gibi, buradaki insanlar da çadırını arabadan indirdiği zaman kampın neresinde yerleşeceğini bilmekteydi. Moğolların lisanında saray çadırına “orda” adı veriliyordu. Bunun anlamı ortadır, çünkü daima kampın ortasına kurulur”.⁴⁸ Şeklindeki ifadeleriyle Batu Han'ın İtil Nehri'nin kenarında bulunan Saray şehrinden mi yoksa Batu Han tarafından kullanılan küçük bir şehri mi kast ettiği kesin değildir. Eğer Batu Han'ın hanlık süreci soylu sınıfın göçebe olarak varlık sürdürdüğü bir dönemi belirtiyorsa onun halefi Berke Han'ın dönemi de soylu sınıfın yerleşik hayata başladığı dönem olarak görülmelidir.⁴⁹ Marco Polo Seyahatnamesi'nde, Marco Polo'nun babası Niccolo ve amcası Maffeo, H. 658/1260 yılında Bulgar şehri ile Saray şehri arasında yaşayan Berke Han'ın yurduna gitmişlerdir.⁵⁰ Schamiloglu'na göre; Berke Han'ın Bulgar şehri ile Saray şehri arasında bir bölgede yaşadığını ifade eden Marco Polo'nun raporları doğrusa, Berke Han H. 658/1260 yılında Bulgar'ı kuzey yurdu, Saray'ı ise güneydeki yurdu olarak görüyordu. Berke Han büyük bir ihtimalle yazları Bulgar şehrinde, kışları ise Saray şehrinde ikamet ederek devleti yönetti. Berke Han, diğer Moğollara göre erken bir dönemde İslamiyet'e geçtiğinden çok yüksek ihtimalle Bulgar kenti de İslam eğitimi kaliteli bir yer olduğu için Berke Han oraya gitmeyi tercih etti.⁵¹

Altın Orda Devleti'nin görkemli başkenti Saray şehri, önemini Özbek Han zamanında 1320'lerde “Yeni Saray” adlı bir diğer kentin kurulmasına kadar devam ettirdi.⁵² Fakat Emir Timur ile Altın Orda Hanı Toktamış arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde Deşt-i Kıpçak şehirleri mühim miktarda zarar gördü. Emir Timur, başta Harezm şehrinin merkezi Ürgenç olmak üzere İtil Irmağı'nın doğu sahili boyunca güneye doğru inerek Yeni-Saray (Saray-Berke), Eski-Saray (Saray-Batu), Astarhan ve Saraycık şehirlerini ordusuna yağma ve tahrip ettirdi. Sır-Derya boyunca ilerleyerek başkenti Semerkand'a döndü.⁵³

2.2. Saray Şehrinde Kültür-Medeniyet

Saray şehrinin sadece Altın Orda Devleti'nin bir başkenti olmadığı, aslında büyük bir liman ve ticaret kenti olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Ticari hayatın ve sanayi faaliyetlerinin oldukça kapsamlı olduğu Saray şehrinde Arkeolog Aleksandır Vlaseviç Tereşçenko'nun yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan orijinal kalıntılar başkent Saray'da zanaatların anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Tereşçenko:

“İki yüz kadem büyüklüğünde ve on beş kadem genişliğinde küçük tuğlalarla örtülü dört köşe bir alanda: yanmış bir halde kırık, renkli cam kaplar, bardaklar, hokkalar, deri parçaları, çizme ve ağaç ayakkabıları için biçilmiş deriler, keten bezi, ipek kumaş, elbise, bıçaklar, yatağanlar, kılıçlar, baltalar, kürekler, tavalar, abdest leğenleri, köşegiler, kavlar, çakmaklar, kazanlar, bakır maşrapalar, bakır kupalar, bakır şamdanlar, örgü işlerine mahsus kemik şişler, makas parçaları, kolyeler, yanık kâğıtlar, bıçaklar, kayın ağacı kabukları, çiviler, çengeller, kapı rezeleri, takma ve asma kilitler, yanık ekme parçaları, çavdar, buğday, ceviz ve fındık, mazi, palamut, badem, kuru üzüm, erik kurusu, erik, incir, keçiyoynuzu, şeftali, fıstık, karanfil, biber, bakla, pirinç ve kahve bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca boyalar (mavi, sarı, gök, yeşil, kırmızı ve beyaz) gem kalkanları, demir zincirler, nallar, demir tekerlek bilezikleri, katran, bakır levhalar, taş tahtalar, boya ezme mahsus taşlar, bakır teller, kazmalar, kükürt, şap, güherçile, darı da bulunduğunu” da ifade etmiştir.

Altın Orda Devleti'nin, çağdaşları Moğollara göre erken bir dönemde yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Toplu olarak meydana çıkarılan malzemelerin miktarı göz önüne alındığında, burasının zanaat, ticaret ve sanayi imalatının yapılıp satışı sunulduğu büyük bir çarşı merkezi olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁵⁵

Saray şehrinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkarılan büyük bir maden imalathanesi, çömlek ve çini fabrikaları, tunç ve bakır kap-kacak atölyeleri, silah fabrikaları ve tabakhaneler sanayinin belirgin bir şekilde gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkede tarım o kadar gelişmiş olmamasına rağmen ziraat

⁴⁶ Carpini, *age*, s. 136-137.

⁴⁷ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁴⁸ Rubruck, *age*, s. 86.

⁴⁹ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁵⁰ Marco Polo, *Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs, İstanbul 2003, s. 30.

⁵¹ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁵² Özcan, *age*, s. 136.

⁵³ İbn Arabşah, *age*, s. 141-143; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 194-196; Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 199-200.

⁵⁴ Leonard Fyodorovich Nedashkovsky- Marsel Radikovich Nurkhamitov, “Historical characteristics of the Golden Horde city”, *Opcion Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, Año 35, Especial No: 23 Venezuela 2019, s. 290.

⁵⁵ Yakubovskiy, *age*, s. 86.

aletleri (orak, sapan demiri vs.) ayrıca balıkçılık aletlerinin (olta, zıpkın) Saray şehrinde üretilmesi, bunların ticaret maksadıyla üretildiğini ve yine bu alanlarda ticaretin gelişmişliğini göstermektedir.⁵⁶ Kazılarda gün yüzüne çıkarılan “*maden eritme ve işletme tesisatının*” son derece gelişmiş olması Altın Orda zanaat erbabının bu hususta çağdaşı olan diğer devletlerin zanaat ustalarından gayet önde olduğunu göstermektedir. Nitekim Başkent Saray’da, özellikle “*Saray-Berke*”de Bulgar kentlerinin anânesi korunmakla kalmadığı gibi inkişafını sürdürmüştür.⁵⁷

Saray şehrinde, her esnafın ayrı bir mahallesi bulunmaktaydı. Muayyen günlerde, bu mahalleler büyük ve canlı bir pazar manzarası alıyordu. Silahlar, ziraat aletleri, ev eşyası gibi çeşitli maden işleri yapan büyük imalathaneler vardı.⁵⁸ “*Saray-Berke*” şehrinde madeni eşya yapan birçok esnaf mahallesi de bulunmaktaydı. Demirciler, bıçakçılar, çiftçi aletleri (orak, sapan demir vs.) yapan esnaf, bronz ve bakır kaplar yapan esnaflar yer almaktaydı. Bu durum Altın Orda Devleti’nin başkentinde madeni eşya yapımının üretim hayatında ne kadar büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁵⁹ Berke Han döneminde nüfus sayımı yapıldığı zaman zanaatkârlar ve ustaları belirlenip devlet hizmetinde görevlendirilmek istenmiştir. Han ile münasebetleri iyi olan Rus Knezleri, Moğol akınlarının ilk yıllarında Rus zanaatkârların Han’ın hizmetinde devşirilmemesi ya da esir alınan bazı zanaatkârların fidye karşılığı serbest bırakılması için çaba sarf etmişlerdir.⁶⁰ Bu şekilde çok sayıda demirci, çömlekçi, marangoz, kunduracı, terzi Moğollardan kaçarak prenslerin ve manastırların topraklarında malikânelere yerleşmişlerdir.⁶¹

Altın Orda Devleti, Avrupa’nın doğusunda orman ve av hayvanları yönünden zengin olan kuzey bölgelerine sahipti. Aynı zamanda Karadeniz sahillerinde bulunması devletin Akdeniz, Bizans ve İran ile zengin bir ticaret hacmine imkân vermekte idi.⁶² Ticaret hayatı özellikle Kırım, Bulgar ve Harezm’de gelişmiş, bu üç bölgeye giden yolların ortasında bulunan Saray şehri ise cereyan eden ticari münasebetlerin kesişme noktası durumunda bulunuyordu. “*Saray el-Cedid*”e farklı ülkelerden tüccarlar gelmekteydi. Kervansaraylar Yeni ve Eski Saray’dan Harezm’e kadar uzanmakta idi.⁶³ Ticari alanda Bulgar ve Rus şehirlerinden hayvan kürkleri çok önemli yer tuttuğu gibi, köle ticareti de Deşt-i Kıpçak sahasında önemli bir yer tutmakta idi. Nitekim Memlûk Devleti için Altın Orda Devleti köle ticareti bakımından çok ehemmiyetli bir bölge idi. Altın Orda Devleti için ise esirler önemli bir ticaret malı idi. Bu esirler Kıpçak, Oğuz, Çerkes, As (Alan), Rus, Macar, Lehli vs. gibi muhtelif milletlere mensuptu.⁶⁴ Daha önce varlıklarından haberdar olduğumuz Kırım, Bulgar ve Harezm’e ek olarak yeni kurulmuş olan Saray ve Astarhan gibi şehirler hususen milletlerarası ticaretin etkisiyle mühim bir gelişme kaydetmişti.⁶⁵

Berke Han zamanında başkent Saray’dan İtil Irmağı’nın daha yukarı kısmındaki Yeni Saray’a taşınması, muhtemelen bu yerin ticaret yollarının geniş istikameti bakımından daha uygun olması sebebiyledir. Pazar yerleri, imâlathaneler ve muhtelif tüccarın emniyetle barınma yeri ile Saray şehri, pek mühim bir ticaret merkezi olacaktı.⁶⁶ Aynı zamanda Volga ve Kama Bulgaristan’ının buğday ve fabrika ürünlerinin Saray şehrine ve liman kentlerine taşındığı bir güzergâh temelinde bir eksen oluşmaktaydı.⁶⁷

Altın ve mücevherat alanlarında hükümdarların ticari faaliyetlere giriştikleri bilinmektedir. Nitekim Marco Polo Çin Seyahatnamesi’nde Berke Han’ın mücevher alışverişinde bulunduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “...*Polo kardeşleri, mücevherlerini takas etmek koşuluyla öyle bir bolluk içinde yaşattı ki koca bir sene onun egemenliği altında kaldılar*”.⁶⁸

Batu Han’dan sonra tahta geçen Berke Han’ın, erken yaşlarda İslam dinine intisap etmesinin ardından eski Moğol kültürel geleneklerini sürdürdüğünü dönemin Memlûk Arap tarihçilerinin aktarmış oldukları kayıtlardan bilgi sahibi olmaktayız. Nitekim Kadı İbn Abdüzzâhir tarafından aktarılan kayıtlara göre Sultan Baybars’ın emri ile Berke Han’a gönderilen elçiler Saray şehri ve Berke Han’ın Saray’ı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“...*Seyfeddin Küşer Beg ile iki Moğol yola çıktılar. Kırım valisi Tabuk onları burada karşıladı. Sonra Kırım’dan bir günde başka bir yere gittiler. Orada bu cihette hâkim olup on bin atlıya kumanda eden Tok-Buğa’yu*

⁵⁶ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 328-329; Yasemin Göktürk, *Altın Orda Devletinde Ekonomik Hayat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 43.

⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 930.

⁵⁸ Köprülü, *agm*, s. 432.

⁵⁹ Yakubovskiy, *age*, s. 86-87.

⁶⁰ Emel Kılıç, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017, s. 136.

⁶¹ Vernadesky, *age*, s. 406.

⁶² Devlet, *age*, s. 166-167.

⁶³ Kılıç, *agt*, s. 151.

⁶⁴ Köprülü, *agm*, s. 428.

⁶⁵ Roux, *age*, s. 475.

⁶⁶ Kafalı, *age*, s. 146.

⁶⁷ Roux, *age*, s. 458.

⁶⁸ Polo, *age*, s. 30.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

*buldular. Sonra otaklar, koyunlar ve memur olan sahrada yirmi günde İtil Denizi'ne vardılar. İtil Denizi tatlı bir denizdir, genişliği Nil Denizinin genişliği kadardır, burada Rus gemileri vardır, Bereke Han'ın Saray'ı onun sahilindedir. Orda'ya yaklaşınca Vezir Kazvinli Şerafeddin onları karşıladı, sonra Bereke Han'ın huzuruna çıktılar. Huzurunda yapılacak merasimi öğrenmişlerdi, yani sol taraftan girilir, kendilerinden mektup alınınca sağ tarafa geçilir, iki diz üstüne oturulur; hiçbir kimse otağa ne kılıç ile ne bıçak ile ne yat, yarağ ile giremez, ayağıyla otağın eşğine basamaz idi. Bereke Han'ın dokuz yüz kişi alır büyük bir otağda oturuyor idi. Otağ ak keçeden olup içi ipek, hutaî kumaş ile dokunmuş, mücevherat ile inci ile bezenmiş bulunuyor idi. Huzurunda elli veya altmış emir otağdaki sedir üzerinde oturuyorlar idi”.*⁶⁹

İbn Battuâ, halkın ekseriyetinin İslam dinine mensup olduğunu söylemektedir. Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğolların bir kısmı bu dönemde Müslümandır. Ayrıca Âs ırkına mensup halkların tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Kıpçak, Çerkez, Rus ve Rumlar da Saray şehrinde ikamet etmekteydiler. Son zikredilen halkların ekseriyeti Hıristiyan dinine mensuptur. Bu taifelerin her biri kendine ait bir semtte oturmaktaydılar. Her taifenin kendine ait çarşıları bulunmaktaydı.⁷⁰

Kültürel sahada Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ile Saray şehri gibi ticari ve sanayi şehirleri ehemmiyeti haiz olan bölgelere camiler, medreseler, Kur'an kursları yapıldığı dönemin Memlûk tarihçileri tarafından belirtilmektedir.⁷¹ Nitekim bu konuda Arap tarihçisi İbn Abdüzzahir'in verdiği kayıtlara göre; Berke Han'ın sarayına gelen Mısır elçileri, sarayında Kur'an-ı Kerim okuyan çocukların olduğunu ve bu çocukların Kur'an eğitimini mekteplerde gördüklerini ifade etmektedir.⁷² el-Ömerî Berke Han'ın Abaka Han ile savaşa girişmeden önce aralarında ticari ve sosyal alışverişin iyi olduğunu ifade etmektedir. Buna mukabil olarak Berke Han, Tebriz şehrinde kendi adına bir cami ve bir kumaş fabrikası kurulmasını Abaka Han'dan istemiş, Abaka Han da Berke Han adına Tebriz'de adına bir cami ve bir kumaş fabrikası yaptırmıştır.⁷³

Berke Han döneminde şehirlerde kültürel hayat bütünü biribirinden farklı alanlarda gelişme göstermiştir. Altın Orda kentleri kültürel hayatını içinde barındırdığı farklı milletlerin olmasından dolayı bir birlik içinde olduğu ileri sürülemez. Nitekim Altın Orda'nın Kırım ve Harezmi kentlerinin varlıklı kültür anânesi arasında sığ ayırım vardı. Kırım ile Bizans, Anadolu, Suriye, Mısır arasında kültürel ilişkiler bulunduğu gibi, Harezmi, İran, Maverâünnehir ve Çin arasında da eski kültürel ilişkiler bulunmakta idi. Berke Han döneminde gerek ticari alanlarla gerekse kültürel faaliyetlerle bu ülkelerden gelen milletlerin Saray şehrinde toplanması ile çok çeşitli bir zengin kültür oluşturulduğu görülmektedir.⁷⁴

Berke Han döneminde yazı ve edebiyat alanlarında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 13. yüzyıldan başlayarak, Moğolca kullanımdan çıkmış, uzun bir süre içinde çeşitli yapay engeller nedeniyle resmi dil olarak kabul edilemeyen Türk dili, uzun süreden beri esas edebi dil ve konuşma dili olarak kullanılmıştır.⁷⁵ Dönemin Memlûk tarihçilerinden öğrendiğimiz bilgilerden istifade ederek, Saray şehrinde Türkçe konuşulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Memlûklu elçilerinin verdiği bilgilere göre, Berke Han'ın huzurunda bulunan elçiler, mektubu Berke Han'a iletince Berke Han, Saray'da bulunanlar huzurunda mektubun Türkçe okunmasını emrettiği söylenmektedir.⁷⁶

Yazınsal metinlerde ve edebiyat anânesinde Harezmi kültürünün mühim bir payı vardır.⁷⁷ Dönemin ilim adamları, şairler ve yazarlar eserlerini sık sık kendi hamilerine adanmışlardır. Berke Han döneminde meşhur imam ve fakih İbn Mahmud ez-Zahidi “*Risale en-Nasriye*” adlı eserini Berke Han'a ithaf etmiştir.⁷⁸

⁶⁹ İbn Abdüzzâhir, *Siret'ül Melik-Zahir*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 133-134; el-Mufaddal İbn Abdüzzâhir'in aktardığı kayıtlara şu bilgileri ilave etmiştir; “...*Bereke Han beş yüz atlı sığar beyaz keçe ile örtülü, içi ipek kumaşlarla, Hatayi denilen ipek ile astarlı, mücevherat ve inci ile donatılmış büyük bir otağda, taht üzerinde, nikris hastalığından dolayı üzerinde yastık bulunan bir sandalyede idi, yanında Tağtagay adlı büyük bir hatun var idi. Bundan başka onun Çiçek Hatun ile Güher Hatun adlı iki karısı daha var idi.*”; el-Mufaddal, *en-Nehcüs-Sedid*, s. 328.

⁷⁰ İbn Battûta, *age*, C. 1, s. 518.

⁷¹ Tiesenhausen tarafından derlenip toplanan, İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye tercüme edilen *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adlı eserde, Berke Han'ın bu hususlarda yapmış olduğu icraatlar hakkında tafsilatlı bilgi bulunmaktadır. .

⁷² İbn Abdüzzâhir, *age*: s. 134; Gamirzan Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 314-315.

⁷³ el-Ömerî, *age* s. 125-126.

⁷⁴ Yakubovskiy, *age*, s. 102.

⁷⁵ Davletşin, *age*, s. 285; Moğol akınlarından önce, Deşt-i Kıpçak bölgesinde çok sayıda göçebe Türk toplulukları bulunmakta idi. Bundan dolayı Türkçe burada yaşayan topluluklar arasında yaygın bir dil idi. Moğolların bu bölgelere gelerek yerleşmeleri, ardından devlet kurlmaları Türk toplulukları arasındaki konuşma dilinde büyük bir değişiklik yaratmadı. Nitekim Altın Orda Devleti'nin kurulmasının ardından ve bu sahaya hâkim olmasıyla da halk Türkçe konuşuyordu. Moğolca ise sadece devlet ve idari birimlerde kullanılmakta idi. Şirin Beyani, *Moğolan ve Hükümet-i İlhan-i der İran*, Sazman-ı Mutalaa- ve Tedvin Kitab-ı Ulum-ı İnsani Danişgah-ha-i Merkez-i Tahkik ve Tovsee-i Ulum-ı İnsani, Tahrân 1389, s. 265.

⁷⁶ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 134.

⁷⁷ Yakubovskiy, *age*, s. 106; Peter B. Golden : “*Yönetici seçkinlerin 13.yüzyıl sonları gibi erken bir tarihte bile Türkçeye aşina ve onu kullanıyor olmalarına rağmen, Altın Orda'nın resmi dili tarihinin çoğunda Moğolca olarak kalmıştır. Altın Orda'nın Memlûkler ile diplomatik yazışmalarının çoğu Moğolca yapılmıştır. Moğolcanın yanında, Uyğurca veya Uyğur harfi Doğu Türkçesi de kullanılmıştır. Hatta Çağatay Türkçesi'nin gelişimi, Altın Orda'nın kültürel ortamı ve etkisi dâhilinde değerlendirilmelidir.*” diyerek, *Altın Orda* sahasında

Altın Orda Devleti'nde Berke Han, ilk para basımını gerçekleştirip kendi adına sikke⁷⁹ bastırmak suretiyle Kara-Kurum ile ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸⁰ Mevcut bilgilere göre; ilk Altın Orda parası, Batu Han döneminde H. 637-647/1240-1250 yıllarında Bulgar şehrinde basılmış olup Saray ve Saratov gibi birçok Altın Orda şehrinde de aynı şekilde paralar basılmıştır.⁸¹ Berke Han dönemine ait paralarda artık Büyük Kağanlık'ın adı ve tamgası yerine Batu Han ailesinin tamgası basılmıştır. Bu durum Berke Han'ın halefi Mengü Timur döneminde de devam etmiştir.⁸² Altın Orda devrinde kâğıt para basımı kesin olarak bilinmemektedir. Paralar daha çok gümüş madeni üzerine üretilmiştir. Berke Han döneminde, Altın Orda Devleti'nin büyük miktarda sikke ihraç ettiği bilinmektedir.⁸³ Berke Han'ın çok miktarda sikke darp ettirmesinin önemli nedenlerinden biri Müslüman olması idi. Müslüman olduğu zamandan itibaren madeni paraların onun hâkimiyetinin de bir simgesi olarak adının sikkelerin üzerine basılması şarttı. Kıpçak ekonomisinde Batu Han döneminde para meselesi fazla önem arz etmese de Berke Han döneminde, hızla büyüyen uluslararası ticaret ve devlet için son derece kârlı olan vergilendirme siyaseti gereği bol miktarda sikke darp edilmiştir.⁸⁴

SONUÇ

Bozkır kültürünün tüm unsurlarını üzerinde barındıran Moğollar, devletleşme sürecinde Türk medeniyet ve kültüründen birçok kurum ve modeli uhdesinde barındırmıştır. Çinggis Han, Moğol Devleti'ni tesis ettiği zaman ilk olarak Türk medeniyet ve yaşamını bünyesinde muhafaza eden Uygur kavimlerini bozkır yaşamında da ayakta tutmuştur. Uygurlar devlet kademesinde, gerek askeri alanda ve gerekse de sosyo-kültürel alandaki birçok modelini Moğol Devleti'ne uyarlamıştır. Sayıca Türk kavimlerinden az bir nüfusa sahip olan Moğollar, gittikleri her bölgede yöre halkından etkilenmişlerdir. Birçok kaynağa göre de sabit olan Türk-Moğol yaşam benzerliğinin etnik bir inkırazın yanında devlet kademesinde, askerî alanda veya kültürel alanda da kendi benliklerini kaybetmemişlerdir. Bilâkis Moğollar Türk kavimleriyle bir arada yaşayarak kendi medeniyet seviyelerini en üst düzeye çıkarmışlardır. İlk Moğol seferlerinin tahrip edici ve yıkıcı olduğu gerçeği inkâr edilemez bir durumdur. Ancak Moğol kavimleri genelde İslam topraklarıyla özelde Türk kavimleriyle olan etkileşimlerinin ardından, yönetim sahalarını genişlettikleri her alanda tahrip ve yıkıcı faaliyetlerinin yerini imar ve bayındırlık faaliyetlerinin aldığı da bir hakikattir. Bozkır kavimlerinin önemli bir halkasını meydana getiren Moğollar, yerleşik hayata geçtikleri halde, kendi öz kültürlerini terk etmemişlerdir. Nitekim yerleşik oldukları şehirlerde kurdukları saraylarda yaşamak yerine saraylarının yanında meydana getirdikleri otağlarda bozkır kültürünü devam ettirmişlerdir. Büyük Moğol Devleti'nin şubelerinden biri olan Altın Orda Devleti de, Büyük Hanlık gibi kurulduğu sahrada şehirleşmeye önem vermiştir. Altın Orda Devleti, kendisinden önce aynı topraklarda bulunan Bulgarlardan önemli derecede etkilenmiştir. Bölgenin Bulgarlar döneminden itibaren Türkleşmesi, aynı zamanda ilk Moğol akınlarının da etkisiyle Türk nüfusunun artması neticesinde devlet Büyük Hanlık gibi Moğol-Türk Hanlığı şeklinde gelişimini tamamlamıştır. Gerek Batu Han zamanında gerek kendisinden sonra gelen Berke Han, Mengü-Timur, Özbek Han dönemlerinde şehirleşmeye önem veren hükümdarlar sayesinde Altın Orda coğrafyası medeniyet seviyesi bakımından çağdaş devletlerin büyük merkezleri kadar kıymete değer bölgeler haline gelmiştir. Ticaret limanlarının varlığı, köle ticareti ve kürk gibi değerli malların ticaret merkezi olan şehirler, birçok bölgeden tüccar akınının da uğrak yeri olmuştur. Altın Orda Devleti kurulduğu tarihten itibaren yerleşik hayat düzeninde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Batu Han'ın kurduğu Saray şehri ile başlayan ilk şehirleşme faaliyetleri, ardılı Berke Han ve diğer hükümdarlar tarafından geliştirilerek önemli neticeler vermiştir. Altın Orda Devleti'nin yerleşik hayata adapte süreci uzun sürmemiştir. Nitekim Batu Han Batı Seferleri'nin hemen ardından Saray şehrini kurarak temelini attığı devletin başkentine ne derece ehemmiyet verdiğini göstermiştir. Gerek Batu Han ve kardeşi Berke Han, gerekse de Özbek Han gibi Altın Orda Devleti'nin güçlü hükümdarları şehirleşme alanında da ön plana çıkmışlardır. Saray şehrinin bir sanayi, ticaret ve kültür şehri olma konusunda hükümdarların teşebbüsleri son derece mühim rol oynamıştır. Berke Han döneminde bilim ve ilim konularında Saray şehrindeki gelişmeler şehrin sanayi ve ticaret şehri olmasının yanında ilim ve irfan merkezi olması konusunda da önemli katkılar sağlamıştır. Sonuç olarak, Büyük Moğol Devleti'nin şubelerinden biri olan Altın Orda Devleti, kuruluşundan itibaren özellikle Özbek Han döneminden sonraki devreye kadar şehirleşme alanında önemli gelişmeler meydana getirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde devletin şehirleri her

Moğolcanın Saray da dâhil olmak üzere tüm bölgelerinde kullanılmakta olduğunu ifade etmektedir. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002 s. 247.

⁷⁸ Davletşin, *age*, s. 399-400.

⁷⁹ Sikke: "Ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darb edip tedavüle çıkararak ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madeni para türüdür. Kelime Arapçadan gelmekte olup "damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp, demir kalıp" demektir. Çoğulu olan meskûât da "damga ile damgalanmış" anlamına gelir". Oğuz Tekin, "Sikke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 179.

⁸⁰ Konukçu, *agm*, s. 506.

⁸¹ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 419.

⁸² Ekrem Kalan, "Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1257)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 33, 2012, s. 26.

⁸³ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 425.

⁸⁴ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 432-433.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

alandaki önemli merhaleler kaydetmiştir. Bozkır yerleşik hayatını şehir hayatına yansıtan önemli devletlerden biri olan Altın Orda Devleti'nin özelde Saray ve diğer şehirleri bu bakımdan kıymete değerlidir.

KAYNAKÇA

ALAADDİN, Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihânguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

BALLOD, F. V. *Stary i Noviy Saray, Stolitsi Zolotoy Ordi*, Kazan 1923.

BARTHOLD, V.V. "Saray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 206-207.

BARTHOLD, V.V., "Batu Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 351-353.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

BEYANİ, Şirin, *Moğolan ve Hükümet-i İlhan-i der İran*, Sazman-ı Mutalaa- ve Tedvin Kitab-ı Ulum-ı İnsani Danışgah-ha-i Merkez-i Tahkik ve Tovsee-i Ulum-ı İnsani, Tahran 1389.

BİLGE, Mustafa L., "Akkirman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 269-270.

CARPİNİ, Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

DAVİDOV, G. A. Federov, *Obşestvenniy Story Zolotoy Ordi*, İzdatelystvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973.

DAVLETŞİN, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

DEVLET, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih*, C. 9, Çağ, İstanbul 1992, ss. 103-178.

DİA, "Kırım", *Diyanet Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 447-450.

Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvim'ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

el-Mufaddal, *en-Nehcüs-Sedid*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî Memâlikü'l-emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

er-Remzî Mehmed Murad, *Telfik'ul Ahbar, ve Telhikü'l-Â'sâr fî Vakâyî-i Kazan, Bulgar ve Müluki't-Tatar*, tah. İbrahim Şemseddin, C.1, Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut H.1423.

FAHREDDİN, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, not-çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

GÖKTÜRK, Yasemin, *Altın Orda Devletinde Ekonomik Hayat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

İbn Abdüzzâhir, *Siret'ül Melik-Zahir*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

- KALAN, Ekrem, “Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği”, *Gazi Eğitim*, ss. 448-462.
- KALAN, Ekrem, “Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1257)”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 33, 2012, ss. 23-34.
- KALAN, Ekrem, “XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları, *Avrasya Etüdüleri 45/2015-1, İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara 2014, ss. 43-62.
- KAMALOV, İlyas, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 121-122.
- KEMALOĞLU, İlyas “Altın Orda Devleti” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 98-150.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, 2002, 115-120.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti” *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, ss. 273-293.
- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya “Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- KILIÇ, Emel, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.
- KONUĞU, Enver, “Berke Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 506-507.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, “Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Bulleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, ss. 397-436.
- KURAT, Akdes Nimet, “*Altın Ordu Devleti*”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Şehir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2010, ss. 441-446.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- ÖZTÜRK, Yücel, “Kefe”, *Diyanet Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 182-184.
- POLO, Marco, *Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2001.
- RUBRUCK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 538-540.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, “Altın Orda'daki Kent Merkezlerinin Gelişimi ve Ükek Şehri”, çev. Umut Yolsever, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2/3, 2020, ss. 209-226.
- Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb'ü's-Seyyâr fi- Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- SPULER, Berthold, *Zolotoya Ordı, Mongoliy v Russiy, 1223-1502*, gg. İnstitut İstoriy İm. Ş. Marjani AN RT, Kazan 2016.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 11-29.
- TEKİN, Oğuz, “Sikke”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 179-181.
- ÜNAL, Fatih, “Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 38, Erzurum 2008, ss. 227-252.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. EŞref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

YAKUBOVSKIY, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Yezdi, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.